

INHOUD

VOORWOORD 7

WOORD VOORAF 13

I IN DIENST VAN HET FRANSE GEDACHTEGOED IN DUITSLAND 15

*Keuze van beroep – Parijs – Berlijn – Onzekere tijden – Boycotactie –
Progrom – Vertrek – Aan de grens – Aankomst in Parijs – Terugdenkend
aan Berlijn*

II PARIJS 44

*Augustus 1939 – Sfeer – Radio en pers – Schemeroorlog – Parijs aan de
vooravond van de bezetting*

III AVIGNON 52

Juni 1940

IV VICHY 55

*Uittocht – Bezetting – Sfeer – Het postkantoor – Het station – Massaal
vertrek – Reizen en incidenten*

V AVIGNON 68

*Augustus-november 1940 – De Rhône – De mistral – Monsieur
Devitrolles*

VI NICE 75

*December 1940 – Mensen in mijn omgeving – Monsieur Thérive, kok en
politicus – Discussies rond de radio- Pers en propaganda – Voedseltochten
– Publieke opinie – De razernij van de Middellandse Zee – Hotel La
Roseraie – Wachten in de rij – Hoe voedsel te bemachtigen – Zwarte
markt – Ruilhandel – De ark van Noach – Formaliteiten – ‘De nieuwe
orde’ in Frankrijk – Naargeestige dagen – Het echtpaar Marius – De eed
van een inwoner van de Midi – Onzekerheden – Omzwervingen*

VII ERGENS IN DE BERGEN 112

Het kasteel – Op de weg

VIII WEER IN NICE 122

September-december 1942 – Marion – Madame Lucienne – Andere mogelijkheden – De twee breisters

IX GRENOBLE 146

December 1942 – De ultieme beslissing – Naar Zwitserland? – Rachel – Julot, de passeur – ‘We gaan!’ – Angstige avonturen

X AAN DE GRENS 155

Gearresteerd – Gesprekken met de gendarmes – In het cachot

XI ANNECY 165

Eind december 1942-januari 1943 – In de gevangenis – Het leven in het huis van bewaring – Mensen om me heen – Het blonde, roze kind

XII SAINT-JULIEN 175

De reis naar de rechtbank – De moordenaar uit Bremen – Een middag in de cel – Voor het gerecht – De onbetrouwbare passeurs – De verdonkeremaande diamanten – De Rode Zee en het prikkeldraad – Vrijgesproken

XIII ANNECY 189

‘Naar Gurs!’ – De eed van de Savooiaard – Ontmoetingen en nieuws – Een goede grap – Monsieur l’abbé – In het klooster – Kalmte, rust, vergetelheid

XIV AAN DE GRENS 201

April 1943 – Tweede vluchtpoging – De Napolitaanse soldaat – Terug in Annecy – De Savoie tussen 1942 en 1943

XV NAAR ZWITSERLAND 209

Juni 1943 – De douanier en zijn gezin – Op weg – Weemoed – De maaier – Het onwillige hek – De sprong naar Zwitserland – Het welkom van de soldaat – Gered! – Een licht bundeltje en een vermoeid hart

CHRONOLOGIE 215

DOCUMENTATIE 217

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING 239

VOORWOORD

Toen ik het exemplaar van *Niets om het hoofd op neer te leggen* onder ogen kreeg dat, zo werd me verteld, onlangs was aangetroffen in een partij tweedehandsgoederen van Emmaüs, was dat voor mij een merkwaardige ervaring. Misschien omdat het in september 1945 in Zwitserland was gedrukt voor uitgeverij Jeheber in Genève. Die uitgeverij, die niet meer bestaat, had in 1942 een Franse vertaling uitgebracht van een in 1941 in Londen verschenen roman van Daphne du Maurier, *Frenchman's Creek*, een van de Engelse en Amerikaanse door de nazi's verboden romans die tijdens de bezetting in Parijs onder de toonbank en zelfs op de zwarte markt werden verkocht.

Over het leven van Françoise Frenkel na de publicatie van *Niets om het hoofd op neer te leggen*, is niets bekend. Aan het einde van haar boek vertelt ze hoe ze in 1943 vanuit de Haute-Savoie clandestien de grens naar Zwitserland overstak. Onder aan het schutblad staat vermeld dat ze *Niets om het hoofd op neer te leggen* in Zwitserland heeft geschreven, 'aan de oever van de Vierwaldstättersee, in 1943-1944'. Soms doen zich merkwaardige coincidenties voor: in een brief van Maurice Sachs die hij een paar maanden eerder, in november 1942, schreef vanuit een huis in de Orne waarnaar hij was uitgeweken, trof ik in een zin als terloops de titel van het boek van Françoise Frenkel aan: '*Nergens mijn hoofd op te kunnen neerleggen*, het ziet er naar uit dat dat voor mij een beetje de rode draad is, of zelfs mijn lotsbestemming.'

Hoe was het leven van Françoise Frenkel na de oorlog? Tot

op heden is dit alles wat ik over haar heb kunnen vinden: in haar verslag vertelt ze over de Franse boekhandel die ze begin jaren twintig in Berlijn had opgericht – de enige Franse boekwinkel in de stad – en die ze tot 1939 zou hebben voortgezet. In juli van dat jaar verlaat ze Berlijn in allerijl en gaat naar Parijs. Maar Corine Defrance vermeldt in een artikel getiteld ‘La Maison du Livre français à Berlin (1923-1933) et la politique française du livre en Allemagne’, dat ze die boekwinkel dreef samen met haar echtgenoot, Simon Raichenstein, over wie ze in haar boek met geen woord rept. Die schimmige echtgenoot zou eind 1933 met een nansenpaspoort, een door de Volkenbond op initiatief van Fridtjof Nansen in het leven geroepen reisdocument voor stateloze vluchtelingen, vanuit Berlijn naar Frankrijk zijn gegaan. De Franse autoriteiten zouden geweigerd hebben hem een identiteitsbewijs te verstrekken, maar in plaats daarvan kreeg hij wel een uitzettingsbevel. Hij bleef evenwel in Parijs. Met het transport van 24 juli 1942 werd hij via Drancy naar Auschwitz afgevoerd. Raichenstein werd geboren in Mogilev, in Rusland, en zou in het 14de arrondissement hebben gewoond.

We komen Françoise Frenkel weer tegen in het staatsarchief in Genève, op de lijst van de tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de Zwitserse grens geregistreerde personen, dat wil zeggen degenen die na het passeren van de grens toestemming kregen om in Zwitserland te blijven. Op die lijst staat vermeld hoe ze in werkelijkheid heette: Raichenstein-Frenkel, Frymeta, Idesa, evenals haar geboortedatum: 14-07-1889, en het land waaruit ze afkomstig was: Polen.

Vijftien jaar later duikt de naam van Françoise Frenkel een laatste maal op, en wel op een formulier met een verzoek tot schadevergoeding uit 1958. De inzet is een hutkoffer die ze in mei 1940 in bewaring had gegeven in een opslag, Colisée geheten, rue du Colisée 45, Parijs, en waarop op 14 november 1942 beslag werd gelegd, als zijnde ‘Joods bezit’. In 1960 krijgt ze een schadeloosstelling van 3500 mark, voor haar koffer die ze nooit heeft teruggekregen.

Wat was de inhoud van die koffer? Een mantel van nutria-

bont. Een mantel met een kraag van opossumbont. Twee wollen japonnen. Een zwarte regenmantel. Een ochtendjas van Grünfeld. Een paraplu. Een parasol. Twee paar schoenen. Een handtas. Een elektrisch kussen. Een draagbare Erika schrijfmachine. Een draagbare Universal schrijfmachine. Handschoenen, sokken en zakdoeken...

Zegt dit niet genoeg? Voor mij wel. Dat het niet mogelijk is zich een duidelijk beeld te vormen van de schrijfster van *Niets om het hoofd op neer te leggen*, dat maakt het boek zo bijzonder. Dit verhaal over het leven van een ten tijde van de bezetting in het zuiden van Frankrijk en in de Haute-Savoie opgejaagde vrouw, is vooral zo treffend omdat het het verslag lijkt van de wederwaardigheden van iemand zonder naam, zoals de identiteit van de schrijfster van *Een vrouw in Berlijn*, dat eveneens in de jaren vijftig in Zwitserland werd gepubliceerd, ook lange tijd onbekend bleef.

Toen we rond ons veertiende jaar voor het eerst literatuur gingen lezen, wisten we ook niets van de schrijvers, Shakespeare of Stendhal, we hadden geen idee. Maar die onbevangen en onbelaste manier van lezen liet voor altijd zijn sporen na, alsof elk boek een soort meteoriet was. In onze tijd laat de auteur zich zien op de televisie en op boekenmarkten, voortdurend plaatst hij zich tussen zijn werk en zijn lezers in, hij wordt een handelsreiziger. Met spijt denken we terug aan onze kinderjaren waarin we *De schat van de Sierra Madre* lazen, waarop B. Traven als auteur vermeld stond, een pseudoniem waarvan zelfs zijn uitgevers niet wisten wie erachter schuilging.

Ik wil maar liever niet weten hoe Françoise Frenkels gezicht eruitzag, of wat er verder voorviel in haar leven na de oorlog, of wanneer ze stierf. Zo zal haar boek voor mij altijd de brief van een onbekende blijven die heel lang, door iedereen vergeten, poste restante is blijven liggen, en die ons, zo lijkt het, per abuis bereikt maar misschien wel aan ons was gericht. Het vreemde gevoel dat mij beving toen ik *Niets om het hoofd op neer te leggen* las, kwam ook doordat ik de stem hoorde van iemand van wie het gezicht in het schemerduister onzichtbaar is en die me een

episode uit haar bestaan vertelt. En dat deed me denken aan de nachttreinen uit mijn jeugd, niet die met slaapwagons maar met coupés met enkel zitplaatsen waar een hechte intimiteit tussen de reizigers ontstond, en waar iemand in het licht van het nachtlampje uiteindelijk de medepassagiers in vertrouwen nam of hun zelfs bekentenissen deed, zoals in de biechtstoel waar alles geheim blijft. Het besef dat geen van de reizigers een van de andere ooit nog zou zien, maakte die onverwachte intimiteit zo sterk. Korte ontmoetingen. Een herinnering met een open einde blijft over, de herinnering aan iemand wie niet de tijd vergund is geweest om alles uit te spreken. Zo is het ook met het boek van Françoise Frenkel, zeventig jaar geleden geschreven maar in het turbulente heden en de emotie van destijds.

Uiteindelijk heb ik het adres achterhaald van de boekwinkel van Françoise Frenkel: Passauer Strasse 39; telefoon: Bavaria 20-20, tussen de wijk Schöneberg en Charlottenburg. Ik zie hen voor me in die winkel, haar en haar echtgenoot, die afwezig is in haar boek. Op het moment waarop ze het schreef, wist ze waarschijnlijk niet welk lot hem had getroffen. Simon Raichenstein had een nansenpaspoort, hij behoorde immers tot de uit Rusland afkomstige emigranten. Van hen waren er begin jaren twintig in Berlijn meer dan honderdduizend. Ze waren neergestreken in de wijk Charlottenburg, die om die reden 'Charlottengrad' werd genoemd. Veel van die Wit-Russen spraken Frans en ik veronderstel dat zij de voornaamste klanten waren van de winkel van het echtpaar Raichenstein. Vladimir Nabokov, die in de wijk woonde, heeft die boekwinkel op een avond vast wel eens bezocht. Niet nodig het archief te raadplegen of op zoek te gaan naar foto's. Ik denk dat het volstaat de 'Berlijnse' novellen en romans van Nabokov te lezen, die hij in het Russisch schreef en die tot het aangrijpendste deel van zijn werk behoren, om iets van Françoise Frenkel in Berlijn terug te vinden. We zien haar voor ons in de in schemerduister gehulde lanen en de schaars verlichte appartementen die Nabokov beschrijft. In *De gave*, de laatste roman die hij in het Russisch schreef en waarin hij afscheid neemt van zijn moedertaal, staat

de beschrijving van een boekwinkel die vermoedelijk gelijkenis vertoonde met die van Françoise Frenkel en de mysterieuze Simon Raichenstein. 'Hij stak de Wittenbergplatz over waar, zoals in een kleurenfilm, rozen wiegelden op hun steel in de lichte bries, rondom een antieke trap die omlaag voerde naar een station van de ondergrondse, en liep naar de boekwinkel... Er brandde nog licht... De chauffeurs van nachttaxi's kregen nog boeken, en door de matte, gele etalageruit zag hij de gestalte van Micha Berezovski...'

In de vijftig laatste pagina's van haar boek beschrijft Françoise Frenkel een eerste, mislukte, poging om de grens naar Zwitserland over te steken. Ze wordt overgebracht naar de gendarmerie van Saint-Julien, samen met 'twee jonge meisjes die in tranen zijn, een verbijsterd jongetje en een vrouw aan het einde van haar krachten door vermoeidheid en kou'. De dag daarop worden zij en andere vluchtelingen die zijn opgepakt, per bus overgebracht naar de gevangenis van Annecy.

Die pagina's zeggen mij veel omdat ik lange jaren in dat gebied van de Haute-Savoie heb verbleven. Annecy, Thônes, het Plateau des Glières, Megève, Le Grand-Bornand... In die periode van mijn kindertijd en toen ik opgroeide was de herinnering aan de oorlog en de verzetsbewegingen nog niet vervaagd. Vingerafdrukken. Handboeien. Ze verschijnt voor een soort rechtbank. Gelukkig wordt ze 'voorwaardelijk veroordeeld tot de laagste straf en vrijgelaten'. De volgende dag wordt ze in vrijheid gesteld. Als ze uit de gevangenis komt, loopt ze in de zon door de straten van Annecy. Ik ken de route die zij op goed geluk volgt. Ze hoort het murmelen van een fontein dat ik ook hoorde, vroeg in de middag als het stil was en erg warm in de nabijheid van het meer, aan het einde van de promenade du Pâquier.

Haar tweede poging om clandestien de Zwitserse grens over te steken, zal succesvol zijn. Vaak nam ik op het busstation van Annecy een bus naar Genève die de douane passeerde zonder dat er ooit sprake was van ook maar enige controle. Toch werd het me bij het naderen van de grens, in de buurt van Saint-Ju-

lien-en-Genevois, altijd even angstig te moede. Misschien dat daar de herinnering aan een dreiging nog steeds in de lucht hing.

Patrick Modiano

WOORD VOORAF

Op de overlevenden rust de plicht getuigenis af te leggen, zodat de doden niet worden vergeten en degenen die in het verborgene tot zelfopoffering in staat zijn geweest, de erkenning krijgen die hun toekomt.

Mogen deze bladzijden aanleiding vormen om hen eerbiedig te gedenken die voor altijd tot zwijgen zijn gebracht, door uitputting op hun pad, of doordat ze zijn vermoord.

Ik draag dit boek op aan DE MENSEN VAN GOEDE WIL die zich ruimhartig, en met niet-aflatende onverschrokkenheid en wilskracht, hebben ingezet tegen de gewelddadigheid en tot het einde aan toe verzet hebben geboden.

Waarde lezer, mogen hun uw genegenheid en erkentelijkheid ten deel vallen die elke daad van grootmoedigheid verdient!

Ik denk eveneens aan mijn Zwitserse vrienden, die me een hand hebben toegestoken op het moment waarop ik dreigde het op te geven, en aan de stralende glimlach van mijn vriendin Lie, die me heeft geholpen om verder te leven.

F. F.

*In Zwitserland, aan de oever
van de Vierwaldstättersee,*

1943-1944

